

К-14038
П236312

К-14038

МІНІСТЕРСТВО
ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВИТИ УРСР

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

№ 29

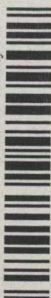
СЕРІЯ ФІЛОСОФІЇ

ВИПУСК 4

ВИДАВНИЦТВО ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

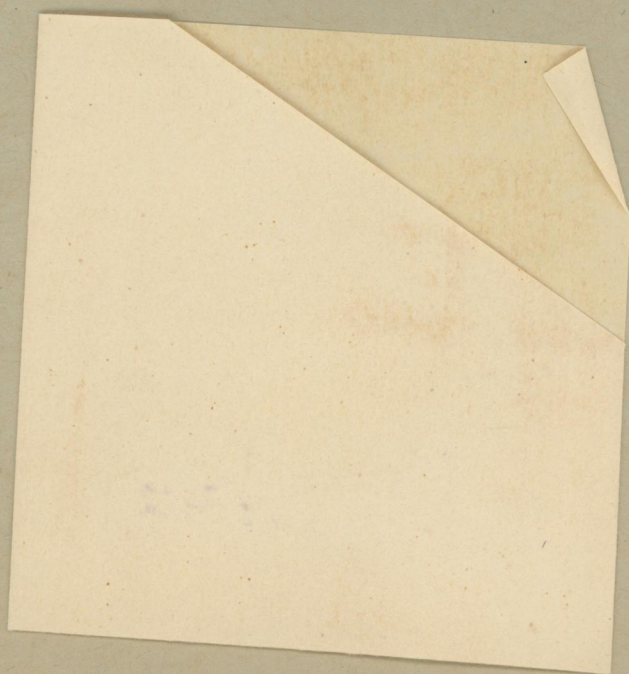
Цена 85 коп.

V.N. Karazin Kharkiv National University

00271589

2

МІНІСТЕРСТВО
ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

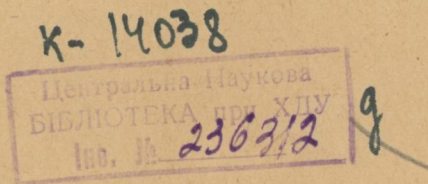

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 29

СЕРІЯ ФІЛОСОФІЇ

ВИПУСК 4

ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВСЬКОГО ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені О. М. ГОРЬКОГО
Харків 1968

70 8

1MI
X21

Редакційна колегія:

Ю. Ф. Бухалов (відповідальний редактор), Я. С. Блудов, І. Д. Євдокимова,
В. С. Манєшин, М. В. Тополя (секретар).

В. І. ЛЕНІН ПРО ПСИХОЛОГІЧНІ ЕЛЕМЕНТИ МОРАЛІ

Є. Б. Мазаєва

Вивчення структури моральної свідомості, умов формування окремих її компонентів має велике значення для практики комуністичного виховання. Знання психологічної сторони моралі дозволяє здійснювати диференційований підхід до різних соціальних груп нашого суспільства, створити програму морального виховання, враховуючи специфічні особливості їх психології.

В нашій етичній літературі до недавнього часу дослідження проблем моралі велося переважно на рівні ідеології, належного інтересу до психологічних елементів моралі не виявлялось ні з боку етиків, ані з боку психологів. Боротьба за подолання пережитків минулого в свідомості радянських людей розглядалась як теоретичне обґрунтування справедливості і гуманності принципів комуністичної моралі, як критика невідповідних їм вчинків. Проте формування моральної свідомості не зводиться до виховання ідеологічних принципів, в ньому значне місце займають емоціональні процеси. Практика довела, що саме в галузі психології існує найбільш сприятливий ґрунт для збереження старої свідомості і коріння того явища, що повсякденна мораль людей відрізняється від бажаної. Все це зумовило інтерес наших філософів до проблем суспільної психології, про що свідчать статті в періодичних виданнях і ряд монографій, в яких поступово почала переборюватись тенденція розглядати почуття, звички та інші психологічні явища поза їх соціально-історичною зумовленістю¹.

Для дальших досліджень будови моральної свідомості надзвичайно корисним є вивчення ленінської спадщини, в якій показана роль і динаміка психологічних компонентів моралі. У працях Леніна ми знаходимо дуже цінні думки про роль суспільної психології в становленні моральної свідомості та шляхи зміни її. До цього питання Ленін звертався вже в період першої російської революції, коли перед партією робітничого класу у всій своїй широті постало завдання ідеологічного впливу на маси, політичного і морального виховання їх. Без знання суспільної психології був незрозумілий механізм управління почуттями і думками мас. Тому Ленін і більшовики, всупереч кадетсько-есерівській зневазі до психологічної сторони пролетарської і селянської свідомості, пильно стежили за найдрібнішими зрушеннями настроїв і почуттів трудящих мас.

Ленін підкреслює важливість для справи революції і трудність врахування морального фактора, зокрема психологічних основ мораль-

¹ Зб. «Проблемы общественной психологии», «Мысль», М., 1965; Вопросы психологии личности и общественной психологии, Ученые записки Ленинградского пед-института им. Герцена, т. 254, Л., 1964; Ю. Серов. Общественное и индивидуальное сознание, «Мысль», М., 1966 та ін.

ного обличчя мас. Разом з тим він вказує, що тільки в ході революції виникають матеріальні передумови, без яких неможливі істотні зміни психології. Тому він називав утопічними і реакційними меншовистські пропозиції відкласти революцію до того часу, коли остаточно дозріє революційна свідомість. Тільки в революції, в ході практичної боротьби, вчить він, відбувається визволення мас від духовного гніту експлуататорів і утверджується нова психологія.

Аналіз ленінських праць дає можливість зробити висновок, що Ленін розрізняв два рівні морального відображення дійсності — психологічний та ідеологічний, — які перебувають у діалектичному взаємозв'язку та взаємообумовленості.

Моральна психологія є сукупність чуттєвих, розумових і вольових сторін повсякденної моральної свідомості людей, яка формується стійко під впливом щоденних умов їх життя. Марксизм вбачає зв'язок психологічних елементів моралі з економічними інтересами класів і соціальних верств суспільства і доводить, що серед багатьох факторів, які впливають на зміст моральної свідомості, економічний фактор є визначальним.

Це положення марксизму піддавалось і піддається «критиці» з боку буржуазних філософів і соціологів. «Критики» марксизму психологію суспільства і особи відривають від економічних умов, розглядають поза матеріальною основою, а психічні процеси з'ясовуються як несвідомий стан людини, який залежить від глибинних, не підпорядкованих розумовому контролю інстинктів. Цього погляду дотримувались ще ідеологи російських народників, які вважали, що моральні почуття «мужика» — продукт його «темної свідомості» і можуть змінитися лише при допомозі «критично-мислячої» особи. «Людський натовп, — писав прихильник позитивізму М. Грот, — живе і, мабуть, довго ще житиме інстинктами і безпосередніми почуттями»¹. Ідеологи російської ліберальної буржуазії — Струве, Бердяєв, Булгаков та інші розглядали психологію робітничого класу і селянства як щось ірраціональне, не зв'язане з соціальними умовами і всіляко принижували її роль у формуванні моральної свідомості. Наполегливо твердячи, що почуття не підвладні формуючому впливові людини, вони перебільшували значення релігії, розглядаючи її як єдиний засіб виховання в «низах» моральності. Поза підкоренням релігії, богові маси, з точки зору цих ідеологів, можуть виробити в собі лише порочні, негідні почуття. Суть цих концепцій зводиться до заперечення можливості спрямованого впливу на психологію людей. Так розшищався шлях до суб'єктивізму в теорії і свавілля в політиці.

Викриваючи теоретичну неспроможність і практичну шкідливість цих поглядів, Ленін показує, що моральна психологія завжди є продукт певних економічних відносин. Її джерелом є суспільне буття людей, що несвідомо черпають свої моральні почуття, звички, настрої з економічної дійсності, на якій ґрунтується їх класове становище. Відхиляючи ліберально-буржуазне третирування психології «низів» як алогічної сфери свідомості, Ленін підкреслював величезне значення для класової боротьби революційного ентузіазму мас, почуття ненависті до гніту і гнобителів. Він високо оцінює пролетарські звички до організованості і єдності дій як елементи нової моральної психології.

На думку Леніна, моральна психологія, як певний рівень класової свідомості, виступає у вигляді сукупності стійких психологічних властивостей (моральних почуттів, звичок, звичаїв, традицій), а також більш-менш рухливих психологічних процесів і настроїв (піднесення, ентузі-

¹ Г р о т. Устои нравственной жизни и деятельности, «Вопросы философии и психологии», 1895, VI, стор. 146—147.

азму, апатії тощо). Ленін відкидає розуміння моральної психології як якогось «колективного духу», взятого поза конкретними умовами місця і часу, він вважає, що вона завжди пов'язана з певним рівнем розвитку самого класу. Всі складові елементи моральної психології, відрізняючись один від одного, створюють разом з тим якісно однорідне ціле, де вони перебувають у діалектичній єдності. Так, психічні процеси і настрої — найбільш рухливі елементи психології — активно впливають на психологічні властивості індивідів, колективів, класів і змінюють їх у відповідності із своїм новим змістом¹. Практична участь у революції, вчить Ленін, — це вирішальна умова виникнення нових моральних почуттів, настроїв, звичок. Ленін відхиляє неокантіанську тезу про «іраціональність і низькість спонукань юрби». Стихійність моральної психології, підкреслює він, ще не підстава для заперечення можливості зміни її. Всупереч заявам меншовиків про те, що свідомість мас «сіра» і «нерозвинута» і тому нездатна піднятися вище усвідомлення примітивних правил поведінки і найпростіших почуттів, Ленін був переконаний в неухильному моральному прогресі революційних мас аж до свідомого дотримання принципів комунізму. У статті «Економічний і політичний страйк» він писав, що «маса втягується в рух, енергійно бере участь в ньому, високо цінить його і розвиває героїзм, самовідданість, наполегливість і відданість великій справі»², що, «добиваючись поліпшення умов життя, робітничий клас підноситься разом з тим і морально, і розумово, і політично, стає більш здатним здійснювати свої великі визвольні цілі»³. Ленін вважав можливим вже на рівні психології одержати правильне відображення соціальної дійсності, хоч чуттєве пізнання є лише початковим ступенем пізнання.

Нові моральні почуття, настрої, звички виникають стихійно, але це ще не означає, що маси діють несвідомо, не розуміючи, на що спрямовані і кому служать їх моральні прагнення. Ленін пише про «стихійну свідомість», про «умонастрій мас», підкреслюючи здатність пригнічених класів усвідомлювати і правильно оцінювати стихійно здобуті моральні риси.

Разом з цим Ленін застерігає від переоцінки істинного значення моральної психології, яка виражає інтереси класу ще невиразно, не оформлено. Маси не завжди можуть зіставити розрізнені факти, охопити загальне і вивести закономірність. Користуючись цим, їх класові противники намагаються перевернути справжній зміст почуттів мас. Наприклад, властива масам гуманність видається за «загальнолюдську християнську» добродієність, що вимагає прощати експлуататорам всі їх мерзоти. Нерозуміння дійсного змісту соціальних процесів нерідко є причиною негативного ставлення частини робітників до вимог пролетарської дисципліни, пролетарського обов'язку тощо. Отже, Ленін показує, що на рівні повсякденної моральної свідомості не можна розв'язати питання про моральну істинність вчинку. Критерій істинності обґрунтовується ідеологією, яка, проникаючи в суть моральних відносин, дозволяє розкрити їх об'єктивну логіку.

¹ Більшість радянських авторів визначають суспільну психологію як сукупність несистематизованих думок, ідей, уявлень, настроїв, почуттів, які безпосередньо виникають у свідомості людей в процесі життя, відображають їх становище в суспільстві і спонукають до певних суспільних дій. На нашу думку, простий перелік складових елементів психологічної свідомості ще не дає визначення її. Враховуючи ленінське розуміння суспільної психології як певного психічного стану, ми вважаємо найбільш вдалим визначення, яке дає Б. Паригін, підкреслюючи саме цю особливість її. (Див. Б. Паригін. Вопросы общественной психологии, М., 1960).

² В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 65.

³ Там же.

Ленін палко бажав звільнення трудящих від гніту старих звичок, традицій. Це й зумовило його інтерес до структури моральної психології, до умов формування і розвитку її окремих компонентів.

Стійким елементом психологічної свідомості він вважав моральні почуття, в яких знайшло свій вираз емоціональне відношення людей до існуючих суспільних порядків. Почуття — це та основа, на якій формуються інші елементи моральної психології: погляди, звички, традиції, настрої тощо. Уважно стежачи за зростанням революційних подій, Ленін дійшов до висновку, що рішучі дії народних мас неможливі без сильних почуттів, які згуртовують і підіймають їх на боротьбу. Ці почуття допомагають знаходити правильні шляхи боротьби. Він вбачає завдання соціал-демократії в тому, щоб допомогти масам спрямувати свої моральні почуття на боротьбу з експлуататорами. На це були розраховані звернення Леніна до робітників і селян, його листівки й статті, в яких лунав заклик до посилення виступів проти гнобителів.

Таким чином, під моральним розвитком суспільства Ленін розумів процес утвердження нових соціальних почуттів, оскільки той чи інший моральний принцип перетворюється в правило практичної поведінки лише тоді, коли він стає переконанням, тобто зігрівається не тільки думкою, але й почуттям. Ленін неодноразово підкреслював, що революція вимагає як теоретичного знання, так і палкої пристрасності в досягненні мети. Моральний розвиток — це процес взаємодії ідей і почуттів. Від цієї взаємодії залежить ступінь моральної стійкості особи, колективу, класу. Утвердження нової моралі означає глибокі перетворення в галузі соціальних почуттів: одні почуття відмирають, оскільки вони не відповідають новим умовам, інші зростають і міцніють.

Моральні почуття виступають як спонукальні стимули нових звичок і звичаїв. Під моральними звичками марксизм розуміє відносно стійкі, що утворились внаслідок тривалого повторення, способи реагування представників певної соціальної групи на вплив і вимоги суспільства. Коріння соціальних звичок містяться у відносній сталості системи суспільних відносин. Як приклад, Ленін називав селянську звичку «терпіти» гніт і свавілля поміщиків, яка вироблялась віками і була наслідком розпорошення і неорганізованості селян. Діставши суспільне визнання, звички набирають сили звичаїв — найбільш стійких норм поведінки, яких додержується у своїх діях більшість членів даної соціальної спільності. Звичаї, вказував Енгельс, виникають з потреби підкорення окремої людини загальним умовам і правилам виробництва і обміну¹. Звичаї, які охоплюють найбільш широку галузь суспільних відносин і поглядів (включаючи науку, мистецтво, філософію), створюють традиції. Віднісши вказані форми психічної діяльності до числа компонентів моральної свідомості, Ленін вивчає їх роль у моральному вдосконаленні робітничого класу. Враховуючи їх консервативність, він робить висновок про необхідність повсякденної впертої боротьби з шкідливими нравами: недовір'ям, ворожнечою, роздрібненістю тощо, — боротьби, без якої неможлива організація революційних сил.

«Традиції всіх мертвих поколінь тяжіють, як кошмар, над умами живих»². Реакційні класи використовують цю особливість людської психології. Вони намагаються усіма засобами оживляти шкідливі звички і звичаї, найвідсталіші традиції. Саме цим з'ясовується, наприклад, тяга буржуазії до релігії. Старі звички і звичаї нерідко зумовлюють хитання частини трудящих в бік захисту буржуазних пережитків (влас-

¹ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 263.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 113.

ницькі поривання, п'яний побут, егоїзм, міщанство тощо). Ленін закликав пролетаріат очищатись у вогні революції від цієї погані.

Основою визволення людей від старих звичок і звичаїв Ленін вважав практичний досвід мас. Наприклад, у поразці першої російської революції він побачив знищення старих ілюзій і забобонів, які тяжіли над робітниками і селянами. Поразка революції означала «визволення робітничих мас з-від впливу зрадницького и презренно-безсильного лібералізму»¹, від звичок діяти поодиноці, врозбрід. Вона довела необхідність спільних і рішучих виступів всіх революційних сил. Разом з тим Ленін завжди наполягав на збереження бойових революційних традицій у нових поколіннях пролетаріату. Вироблення нових звичок і звичаїв він вважав справою важкою, яка вимагає тривалого часу і активної участі соціал-демократії. Ленін був впевнений в тому, що комуністичні звички і звичаї, які народились у класових битвах пролетаріату, стануть основним регулятором суспільних відносин у майбутньому.

Нарешті, розглядаючи структуру моральної психології, Ленін звертав увагу на найбільш рухливий компонент її — соціальні настрої. На його думку, партія, яка претендує на керівництво масами, повинна знати їх настрої і передбачати, в якому напрямі і наскільки інтенсивно вони змінюються. Він вимагав від партійних працівників у будь-який момент із будь-якого питання безпомилково і без ідеалізації визначати настрої соціальних верств.

Під соціальним настроєм Ленін розумів певний склад і певну спрямованість класових почуттів. Він відзначав суперечливу суть цього елементу психології: настрої «щось майже сліпе, несвідоме, непродумане» і разом з тим — «зародкова форма свідомості»². Тому він заперечував і ігнорування настроїв як ірраціональних сліпих сил, і перебільшення свідомого моменту в настроях, до чого схилився, наприклад, Г. В. Плеханов. Роз'яснюючи помилку останнього, Ленін підкреслював, що настрої протесту проти самодержавства ще не означають зростання політичної свідомості мас. Політична свідомість — завжди результат соціал-демократичної пропаганди, а для цього необхідна партія. Настрій же виникає і може сформуватись стихійно і часто-густо несвідомо.

Динамічність — головна ознака настроїв, яка відрізняє їх не тільки від звичок і традицій, але й від моральних почуттів. Тому в умовах революційних дій настрої мас можуть змінюватись у найкоротші строки. Буржуазні ідеологи, посиляючись на рухливість настроїв, твердять, що причини цього явища містяться у «ірраціональності юрби», прагненні її до психічної патології та істерії³.

Ленін же вбачав причини мінливості класових настроїв у самому соціальному середовищі і показував, що настрої є безпосередньою психологічною реакцією на зміну умов життя і боротьби класів. Наприклад, поразка першої російської революції привела до посилення настроїв апатії, і це спричинило деморалізацію нестійких верств дрібної буржуазії і пролетаріату, посиленню тенденцій угодовства, що, в свою чергу, вплинуло на поведінку мас.

Усвідомлюючи, що занепадницькі настрої гальмують моральне і політичне зростання пролетаріату, Ленін вимагав прилюдного розвін-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 343.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 336.

³ Ідеї патологічної психології «низів» відстоюють і сучасні буржуазні психосоціологи, які намагаються довести непізнанність і «ненормальність» мотивів діяльності мас. Наприклад, американські психосоціологи К. Янг і Л. Фрімен вважають, що примхи і «психічні епідемії» — основні особливості емоціональної поведінки юрби. (Див. Г. Беккер і А. Босков. Современная социологическая теория в ее преамственности и изменчивости, М., 1961, стор. 631).

чання їх шкідливості і закликав партію навчитись управляти настроями мас. Він звертався до пролетарського авангарду з закликом своєю наполегливістю, рішучістю і непримиренністю благотворно вплинути на маси, сприяти з'явленню оптимістичної впевненості в наслідках боротьби.

Такі, в загальних рисах, ленінські погляди на психологічні елементи моралі та їх роль у формуванні комуністичної моральної свідомості. Знання специфічності цих елементів дозволило Леніну дати диференційований аналіз моральних якостей різних класів, показати процес їх розвитку.

Розуміння закономірностей формування моральної психології озброює партію вмінням цілеспрямовано впливати на неї, сприяє визволенню моральної свідомості трудящих від старих забобонів, відсталих звичок і традицій, прискорює зростання їх самосвідомості. В даному разі ленінський аналіз почуттів, звичок, традицій допомагає нам відокремити прогресивні елементи моральної свідомості від застарілих, консервативних, зрозуміти зв'язок тих і інших з соціально-економічними явищами.

Нарешті, ленінські положення про суть і соціальне значення моральної психології допомагають у боротьбі з сучасною буржуазною етикою і соціологією. Наші ідейні противники намагаються обґрунтувати інстинктивність, підсвідомість емоціональної сфери людей. Прихильники фрейдизму, біхевіоризму, гештальт-психології та інших ідеалістичних шкіл, наполягаючи на визнанні інстинктивної зумовленості психічних явищ, заперечують можливість спрямованого впливу на емоціональну сферу і цілеспрямованого формування її в певних соціальних умовах. Біологізація психології дозволяє авторам цих концепцій робити висновок про незмінність «порочної природи» людини, яка породжує війни, експлуатацію, жорстокість тощо. Якщо людська підлота природна і вічна, то боротьба з нею позбавлена змісту. Такі ідеї пропагуються в книгах Ортега-і-Гассета «Повстання мас», У. Липпмана «Нариси з суспільної психології», в роботах Паренто та ін. Загальне для них — визнання ірраціональних сил, як основи людської поведінки, ідея негідності і порочності людської природи, ідея, яка «виправдовує» негативні сторони капіталістичних суспільних відносин. Підміняючи суспільні процеси психологічними закономірностями, адепти буржуазії намагаються обґрунтувати історичний суб'єктивізм, можливість діяти лише під впливом моральних імпульсів, ігноруючи соціальні закономірності.

Ленінський діалектико-матеріалістичний аналіз моральної психології — джерело аргументації в боротьбі проти ворожої нам ідеології і теоретичне обґрунтування практики морального виховання радянських людей. Досвід боротьби Леніна за нову психологію мас, яка відповідає основним принципам комуністичної моралі, завжди буде зразком виховної роботи.

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ ПРОСТОТИ І СКРОМНОСТІ В РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНИХ І ОСОБИСТИХ ВІДНОСИН У СОЦІАЛІСТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

О. М. Степанченко

У нашій філософсько-етичній літературі, що розглядає принципи комуністичної моралі та формування на їх основі рис морального обличчя нової людини, головна увага приділяється аналізу змісту принципів морального кодексу будівника комунізму, умовам їх формування та виявлення в поведінці¹. Це зрозуміло і виправдано, оскільки усвідомлення змісту основних принципів комуністичної моралі є однією з головних умов втілення їх у життя та перетворення в глибокі переконання і особисті духовні якості кожної радянської людини, в благородні, дійові риси її характеру.

У цьому складному процесі все більшого значення набуває також усвідомлення соціальної ролі особистих якостей людини соціалістичного суспільства. А це вимагає визначення їх функцій і місця в суспільних і особистих відносинах, усвідомлення форм та якісного рівня їх виявлення в соціальній життєдіяльності особистості, в її ставленні до суспільства, до інших людей, у виконанні нею свого громадського обов'язку.

Ці назрілі питання висвітлюються недостатньо. А вони вимагають глибоких соціологічних, психолого-педагогічних і етичних досліджень та філософських узагальнень².

У даній статті ми розглядаємо деякі питання, що, на нашу думку, зв'язані з висвітленням соціальної ролі *простоти і скромності у громадському і особистому житті* людини.

¹ Серед цієї літератури назвемо такі роботи: зб. «О чертах личности нового рабочего», Изд-во АН СССР, М., 1963; П. Э. Филонович. О коммунистической морали. Популярный очерк. М., Политиздат, 1963; Г. С. Прозоров. О скромности и простоте. Изд-во АПН РСФСР, М., 1963; М. І. Семашко. Про принципи комуністичної моралі, Вид-во Київського університету, 1963; зб. «Моральный облик строителя коммунизма», «Наука», М., 1964; М. И. Петросян. Гуманизм, «Мысль», М., 1964; С. М. Бардин, В. В. Таланов. Этическое воспитание и подготовка молодых рабочих, «Высшая школа», М., 1964; зб. «Нравственные принципы строителя коммунизма», «Мысль», М., 1965; Моральный кодекс строителя коммунизма. Пособие для пропагандистов и слушателей системы политического просвещения, издание второе, Политиздат, М., 1965; зб. «Моральный облик советского рабочего», «Московский рабочий», М., 1966; ряд статей з філософсько-етичної тематики, опублікованих за останні роки в журналі «Вопросы философии».

² Ці питання висвітлюються в різних аспектах у книзі «Личность и труд», «Мысль», М., 1965; авторами окремих статей книги «Строительство коммунизма и духовный мир человека», «Наука», М., 1966; в монографії Л. В. Сохань. «Духовный прогресс личности и коммунизм», «Научная думка», К., 1966; в брошурі І. С. Кона «Личность как субъект общественных отношений», «Знание», М., 1966; в книзі І. С. Кона «Социология и личность», Политиздат, М., 1967.

Актуальність цього питання визначається тим, що на сучасному етапі комуністичного будівництва у зв'язку з розширенням сфери діяння морального фактора у регулюванні взаємовідносин між людьми значно зростає роль особистих якостей, зокрема таких рис будівника комунізму, як простота і скромність та органічно поєднаних з ними чесності і правдивості, моральної чистоти в цілому¹.

Значення цих компонентів гармонійного розвитку людини збільшується тому, що вони невід'ємні від повсякденного спілкування людей соціалістичного суспільства, від виконання ними свого громадського обов'язку. Ці компоненти, ставши позитивними рисами характеру радянської людини, є виявленням ставлення індивіда до своєї соціалістичної батьківщини, до колективу, в якому живе і діє людина, до інших людей та до себе.

«...Чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити, тим більше треба підвищити інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільйонів»². У процесі революційного перетворення суспільства на комуністичних засадах і самої людини, яка творить це суспільство, не можна недооцінювати активної ролі духовних якостей людини. Здатність «підвищити інтерес» до таких перетворень, уміння «переконати в цій необхідності», безперечно, значною мірою залежать і від духовних якостей людей, що роблять ці перетворення та переконують в їх історичній доцільності, в неминучій перемозі.

Одне з наших головних завойовань — радянська людина, людина нового типу, політичний борець за ідеали комунізму. «50 років Жовтня — це народження людини нового світу, нової моралі... За роки Радянської влади вирости покоління людей з високорозвинутою політичною свідомістю, новим ставленням до праці, вихованих у дусі колективізму і товаришування, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму»³. Внаслідок глибоких соціалістичних перетворень докорінно змінився характер відносин між людьми нашої країни, безмежно відданих комуністичним ідеалам, переконаних «у правоті нашої великої справи. Викувався характер радянської людини — борця, революціонера, свідомого трудівника»⁴.

Соціалістичний лад впливає на світовий революційний процес не тільки своїми досягненнями в галузі економіки, науки, техніки, культури, політичної організації суспільства, але ж і успіхами у формуванні духовного світу будівників комунізму, у вихованні у них комуністичної свідомості і високих моральних якостей, які виявляються передусім у відданості суспільним інтересам, у виконанні патріотичного та інтернаціонального обов'язку, в колективізмі і гуманізмі, в працелюбності на благо суспільства та в свідомій дисципліні, в щирому і справедливому

¹ У наших попередніх статтях уже висвітлювалось питання про взаємозв'язок згаданих якостей особистості, розглядався зміст і соціальна сутність моральної чистоти, чесності і правдивості. Див. А. М. Степанченко. К вопросу о всестороннем развитии и моральной чистоте личности. Вестник Харьковского университета, № 10, серия философии, выпуск 2, Изд-во ХГУ, Харьков, 1966, стор. 53—62; О. М. Степанченко. Про чесність і правдивість як особисті моральні якості будівника комунізму. Вісник Харківського університету, № 21, серія філософії, випуск III, Вид-во ХДУ, Харків 1967, стор. 32—38.

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 446.

³ Про підготовку до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 4 січня 1967 року, Політвидав України, К., 1967, стор. 10.

⁴ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, Політвидав України, К., 1967, стор. 44.

ставленні до людей, у сумлінному виконанні покладених на людину обов'язків.

Отже, риси характеру людини нового типу, її особисті моральні якості, що формуються й проявляються в процесі виконання індивідом певної соціальної ролі, мають важливе значення в революційному перетворенні суспільства. В цьому їх суспільна сутність.

Певні соціальні функції рис характеру як особистих якостей людини визначаються її соціальною природою. Відомо, що особистість являє собою відповідну частку конкретно-історичного соціального цілого, бо сутність людини, за визначенням Маркса, у своїй дійсності «є сукупність усіх суспільних відносин»¹, в тому числі і моральних.

Особистість — не пасивний продукт історичного розвитку, не тільки об'єкт, а і суб'єкт його, суб'єкт становлення суспільних відносин, бо саме *особи, об'єднані в маси*, творять історію. «Історія — не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»². Вся історія і суспільні відносини, як відзначав В. І. Ленін, саме й складаються з дій реальних *осіб*, що безперечно являють собою діячів³.

Зв'язок індивіда з народними масами в ході історичного процесу і є об'єктивною основою формування суспільно корисних якостей особистості, що виявляються в її суспільно доцільних діях і мають вплив на виконання соціальних ролей людини, через які, в свою чергу, і визначається суспільна цінність особистих якостей людини.

Головне в особистості — це сукупність притаманних їй *соціально значимих рис*, які формуються і виявляються у процесі її взаємодії з іншими людьми. Така взаємодія відбувається у відповідному колективі, який зв'яже окремого індивіда з суспільством. Ці індивідуальні риси особи соціально детерміновані, тому вони і діють як соціальні якості людини. «...Сутність «окремої особистості», — писав Маркс, — становить не її борода, не її кров, не її абстрактна фізична природа, а її *соціальна якість*, і... державні функції і т. д. — не що інше, як способи існування і дії соціальних якостей людини»⁴.

Найбільш сприятливі умови для формування і виявлення кращих індивідуальних соціальних якостей людини створені в соціалістичному суспільстві. Відзначаючи органічний зв'язок індивіда з колективом як одну з головних вимог радянського суспільства до особи, яка саме в колективі цілеспрямовано розвиває свої індивідуальні риси, А. С. Макаренко підкреслював, що в соціалістичному суспільстві, заснованому на принципі колективності, «не повинно бути усамітненої особи, то випнутої як прищ, то роздрібненої у придорожній порох, а повинен бути член соціалістичного колективу».

В Радянському Союзі не може бути особи поза колективом і тому не може бути відокремленої особистої долі і особистого шляху і щастя, що протистоять долі і щастю колективу»⁵. Саме в такому колективі, як здоровому соціальному організмі, формуються і виявляються кращі особисті духовні, зокрема, моральні якості людини, розкривається їх соціальна роль.

Такі, на нашу думку, методологічні основи визначення місця та соціальних функцій моральних якостей будівника комунізму в розвитку суспільних та особистих відносин у соціалістичному суспільстві.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 3.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 98.

³ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 137, 368.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 228—229.

⁵ А. С. Макаренко. Твори в семи томах, т. 5, «Радянська школа», Київ, 1954, стор. 312.

* * *

Одним із виявів колективізму є простота і скромність. Ці особисті моральні якості людини вироблялись народом протягом «тисячоліть у боротьбі з соціальним гнітом і моральними пороками»¹.

При пануванні експлуататорів ці якості, як і інші прості норми моральності і справедливості, спотворювались або безсоромно нехтувались. Прості моральні норми «комунізм робить непорушними життєвими правилами як у відносинах між окремими особами, так і у відносинах між народами»². У комуністичній моралі ці норми не тільки набувають свого історично зумовленого, справді народного характеру, а й наповнюються новим глибоко ідейним пролетарським, комуністичним змістом.

Усякі спотворення правильного народного розуміння простоти і скромності несумісні з духом комуністичної моралі, вони чужі будівникам комунізму, нашому соціалістичному ладові. Спотворення наукового поняття та змісту простоти і скромності треба розпізнавати, викривати, вести з цими спотвореннями та їх носіями нещадну боротьбу. Це необхідна умова розвитку демократичних соціальних функцій простоти і скромності.

Простота — не простацтво, скромність — не покора. Соціальними та ідейними джерелами простоти і скромності борців за комунізм є сила революційного перетворення світу, відданість справі комунізму. Це вимагає від кожної радянської людини творчого дерзання, високої активності в боротьбі за перетворення в життя Програми КПРС і здійснення рішень ХХІІІ з'їзду партії, за створення та зміцнення нових, комуністичних відносин між людьми.

Простота і скромність взаємно пов'язані якості і доповнюють одна одну.

Саме поняття «проста людина» має історичний, класовий зміст. У царській Росії простолюдином, простим народом, на відміну від панівних класів експлуататорського суспільства та їх прислужників, називали людей непривілейованих класів і станів — селян, робітників, тобто більшість населення. Панівні класи та правлячі кола зневажливо називали простих людей черню, знецінювали їх.

На основі соціалістичних перетворень у нашій країні змінився соціальний зміст поняття проста людина. Прості люди — це всі трудівники багатонаціонального Союзу Радянських Соціалістичних Республік — робітники, колгоспне селянство, службовці, наша народна інтелігенція. На базі спільності їх корінних інтересів як інтересів соціалістичної Батьківщини, на основі марксизму-ленінізму й склалася соціально-політична і ідейна єдність всього радянського народу. Тому в умовах соціалізму поняття «проста людина» для визначення соціальної диференціації членів радянського суспільства вживати неправомірно. У такому розумінні це поняття втратило свій зміст, бо соціальна сутність кожного громадянина нашої держави визначається його належністю на рівних, передбачених Конституцією СРСР правах до великого і простого трудового народу. Всі радянські люди з точки зору їх соціального стану є люди прості, і це не принижує, а, навпаки, ще більше підносить радянську людину — будівника комунізму. Під простотою ми розуміємо особисту рису характеру людини. Індивідуальні відмінності характерів безпечно є і будуть, бо соціальна однорідність при комунізмі не означає духовно-психологічного нівелювання особистостей.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, Політвидав України, Кчів, 1964, стор. 291.

² Там же.

Карл Маркс найбільш цінною якістю людини вважав простоту. Народ, мріючи про справжню моральну свободу людини, завжди високо цінує простоту і скромність. «Скромність увінчує всі добродетності». «Скромність прикрашує людину, прикрашує героя», — справедливо говорить народ.

Проста і скромна людина, виходячи з суспільних вимог та інтересів колективу, правильно оцінює як саму себе — свою діяльність, здібності і заслуги, — так і інших людей. Така людина не вважає свої гідності якимись виключними, а тому і не домагається особливих привілеїв. Вона не допускає переоцінки своїх заслуг, вихваляння себе, критично ставиться до своїх недоліків, викорінює їх, добровільно виконує вимоги громадської дисципліни. Прості і скромні люди приваблюють своєю відданістю інтересам народу, своєю близькістю до нього, доступністю, справедливістю та чуйним ставленням до тих людей, що заслуговують цього.

Скромність у поєднанні з простотою і є однією з форм усвідомлення своїх обов'язків перед суспільством, перед іншими людьми і перед самим собою. Тому проста і скромна людина не вип'ячує своїх позитивних якостей, а вважає їх цілком природними і обов'язковими в своїх повсякденних відносинах з людьми, у ставленні до них як у громадському, так і в особистому житті.

Простота і скромність радянських людей, визначаючись комуністичною ідейністю і принциповістю, виявляються в глибокій увазі, в товариському ставленні до рядового працівника, в дружній щирості у взаємовідносинах між окремими особами і між народами. Це сприяє зміцненню дружби трудящих, їх згуртованості та об'єднанню колективних зусиль у спільній справі, у боротьбі за комунізм проти його ворогів.

Піклування про людину, що є вищим законом діяльності нашої партії, товариські взаємини між радянськими людьми, дружба народів СРСР та братерська солідарність з трудящими всіх країн, з усіма народами надихають пролетарів капіталістичних країн на боротьбу за свої права. Як бачимо, простота і скромність виступають в єдності з пролетарським інтернаціоналізмом, що теж підкреслює їх соціальну роль у міжнародному революційному русі.

Враховуючи це, ідеологи буржуазії висувують різні лжегуманні проповіді «людських відносин», зокрема між адміністрацією і робітниками. А для позначення таких відносин вони навіть вигадали спеціальний термін «патерналізм», тобто «батьківство», мовляв, капіталісти побатьківськи турбуються про людей праці. Зрозуміло, що таке спотворене використання буржуазією кращих людських якостей для прикривання хижачьких відносин, цей вигаданий лицемірний патерналізм спрямовані на те, щоб відвернути робітників від революційної боротьби. Викриття цього лицемірства — один із засобів забезпечення позитивної соціальної функції простоти і скромності та інших, зв'язаних з ними, істинно людських якостей.

Скромність — це не забитість, не самоприниження, яким людина визнає себе покірливою, смиренною істотою. Скромність передбачає можливість людини до себе, заслужену повагу до власної гідності і гідності інших людей, природне задоволення досягнутими успіхами, цілком законну гордість за них. Тому скромній радянській людині властиве прагнення до того, щоб бути зразком у праці, громадській діяльності, на виробництві та в побуті, в сім'ї, у ставленні до людей. Це прагнення, підпорядковуючись інтересам колективу, поєднується з природною простотою, з умінням не виділяти себе серед інших, не відокремлюватись від колективу. Уміння тверезо оцінювати особисті можливості, систематично удосконалювати свої моральні якості для досягнення суспіль-

но цінних успіхів є важливою дійовою рисою особистості, якій властива скромність.

Скромність непримиренна до антигромадських явищ та аморальних проявів, вона вимагає їх викриття та активної боротьби з ними. Для утвердження скромності в нашому житті необхідна боротьба з зарозумілістю, зазнайством, підлабузництвом, з пихатістю і честолюбними прагненнями та іншими егоїстичними проявами, що властиві антиподам простої і скромної людини. Така боротьба вимагає послідовності, сміливості і рішучості у захисті колективних інтересів та в збереженні своєї гідності і моральної чистоти. Не пасивність, а активність характеризує скромну людину. Борючись за соціальну справедливість, вона завжди аргументовано відстоює свої погляди, переконання, свою правоту та позиції, якщо вони вірно відображують об'єктивно назрілі потреби суспільного розвитку.

На жаль, і в нашому суспільстві є ще люди, які стоять осторонь громадського життя. Вдаючись до скромності, вони намагаються свою пасивність пояснити тим, що нібито саме через «скромність» не виявляють громадської активності і не ведуть боротьби з відсталими поглядами і настроями, з аморальністю, не прагнуть стати активними виробничниками та громадськими працівниками. У таких людей фальшиве, спотворене уявлення про скромність. У них вона відсутня, і вони даремно намагаються прикрити скромністю свою міщансько-індивідуалістичну ідеологію «мешканців крайніх хат», свою обачливо боягузливу байдужість до інших. А це неминуче веде до перетворення таких людей, говорячи словами А. С. Макаренка, в придорожній порох.

* * *

Простота і скромність будівників комунізму — це їх дійова особиста якість, насичена творчою активністю, постійним прагненням поліпшити життя людей, викоренити з нього зло, все наносне і показне будь-які надмірності. Сила простоти і скромності в тому, що ці якості діють як органічна духовна потреба, звична моральна норма передових радянських людей.

Поняття «простота» в розумінні моральної якості охоплює все те, що позбавлено штучності, все природне, достовірне, правдиве і тому доступне. У простоті доведень і краса істини, і сила логіки, і уміння переконувати. А це теж важлива сторона соціальної ролі і рядових, і керівних працівників. Згадаємо відомі істини: «Сказано просто і тому зрозуміло», «Цей висновок простий до геніальності» і т. ін. Геніальність і мудрість немислимі без простоти і скромності. Геніальність гармонійно поєднується з цими якостями, вона несумісна з пихатістю і зарозумілістю, з славолюбством та гонористістю, з самолюбванням.

Народ справедливо вважає, що не можна бути великим і мудрим, не будучи скромним, простим, правдивим.

Як бачимо, простота і скромність має пряме відношення до науки і культури, розвиток яких стає найважливішим фактором матеріального і духовного життя соціалістичного суспільства, основою наукового керівництва соціальними процесами. Академік Герой Соціалістичної Праці І. Л. Кнунянц, відзначаючи, що наука підносить і виховує моральність людини, підкреслював: «Принаймні, наука виховує звичку обов'язково говорити правду. Одночасно вона привчає до критичного погляду на авторитети»¹. Г. В. Плеханов вважав, що скромність ученого прямо пропорційна його талановитості, а нескромність зворотно про-

¹ «Литературная газета», 1 лютого 1967 р., стор. 13.

порційна їй. Чим більше знання і культури у людини, чим талановитіша вона, тим сильніше в неї почуття моральної відповідальності перед народом, — і така людина скромніша, простіша у відносинах з людьми.

Сама природа науки і культури передбачає простоту і скромність, бо справді наукове не вимагає якогось вихвалання. Мудрості, говорять в народі, пишний одяг не потрібний. Сила науки в правдивості, а правда, на думку О. М. Горького, вимагає простоти.

Життєві факти переконують в тому, що геніальності органічно притаманні простота і скромність, що велич геніальних людей виявляється у всьому — і в їх повсякденному житті, і в побуті, вони істинно великі і в ставленні до людей. Відомо, К. Маркс і Ф. Енгельс були простими і скромними. А Володимир Ілліч Ленін своїм товариським ставленням до людей «переконливо підтверджував, що чим людина дійсно видатніша і вища за всіх навколишніх, тим більше в ній простоти і людяності»¹.

В. І. Ленін був як правда простим, як істина великим. Його простота і скромність буквально у всьому були невід'ємною рисою характеру генія. «Поєднання простоти з геніальністю становило — це визнано усіма — основну рису особистості Ілліча. На перший погляд він не виділявся нібито нічим особливим, не вражав зовні»².

Соціальна роль простоти і скромності борців за комунізм зумовлена єдністю борця з народом, боротьбою за інтереси трудящих. Переконливим прикладом цього є життя Маркса, Енгельса, Леніна, їх соратників і учнів, усіх послідовних ленінців. Письменник Полетаєв у своїх спогадах писав, що скромність В. І. Леніна «осяяна вогнем і кров'ю найвеличнішої з революцій»³. Вона породжена соціальною справедливістю боротьби за щастя людства.

А. В. Луначарський підкреслював, що простота зовнішності, одягу і манер В. І. Леніна пояснюється тим, що «Ленін був не те що переконаним, але органічним, стихійним, демократом»⁴, і тому він не нав'язував своїй особистості за допомогою зовнішнього ефекту, свідомо уважаючи таке нав'язування вкрай безглуздим. У скорботні січні дні 1924 р., виступаючи в Москві на зборах учених, присвячених пам'яті великого вождя, А. В. Луначарський відмічав, що В. І. Ленін не любив сентиментальності, не любив говорити «про любов до людей, до їх майбутнього, про емоційні стимули поведінки», але ж, будучи повністю відданим людству, любив його світле майбутнє, якому служив все життя.

«Відчувалось, — ділився своїми спогадами про В. І. Леніна А. В. Луначарський, — що він якоюсь іншою порою по тій природності, з якою він несе свою величезну місію, по тій відсутності напруження, при наявності ясності, чіткості і майже абсолютної безпомилковості розв'язання проблем. І його душевна ясність, його якась інстинктивна упевненість, як треба себе вести в особистому житті, в самих буденних відносинах приводили до того результату, що завжди виходила незвичайна простота і саме тому, що всьому цьому була притаманна незвичайна простота, всякий його відчував близьким, рідним. Він був Іллічем для близьких, для далеких, для всього трудового світу, Іллічем, дуже ласкавим, добрим, своїм, рідним...»⁵.

На нашу думку, в цих спогадах досить виразно і обґрунтовано розкрита соціальна природа та соціальна роль простоти і скромності і ве-

¹ Марія Скрипник. Воспоминания об Ильиче, Политиздат, М., 1965, стор. 20—21.

² А. Богданов Избранная проза, Госполитиздат, М., 1960, стор. 253.

³ Живой Ленин. Воспоминание писателей о В. И. Ленине, изд-во «Художественная литература», М., 1965, стор. 193.

⁴ Там же, стор. 16.

⁵ «Неделя», 1966, № 3, стор. 2.

ливої людини Леніна, і рядових вірних лєнінцїв, які віддано і безкорисливо служать партії і народу. Вони є зразком моральної чистоти, чесності, правдивості, прикладом простоти і скромності.

Життя, сповнене піклування про інтереси народу, завжди багате своїм соціальним змістом. Воно неминуче породжує природний зв'язок особистості з народними масами, ефективність якого значною мірою залежить від простоти та щирості взаємовідносин між людьми, від скромності особистості у ставленні до себе і до інших.

Народ не терпить лицемірства, хвастощів та похвальби, не визнає зарозумілих гонористих людей, суворо засуджує їх. Вони намагаються стати над колективом, тому у них і нема органічного зв'язку з масами, нема уміння підійти до них. І тільки проста і скромна людина має дійовий зв'язок з масами, внаслідок якого у взаємному спілкуванні духовно збагачуються, ідейно зростають і політично загартовуються як самі трудящі маси, так і їх вожді, керівники та ідеологи — кадри нашої партії і радянської держави. Проста і скромна людина завжди цінить працю та її результати, знання і досвід людей, радиться з ними, безкорисливо передає свої знання і досвід іншим.

Учити маси і самому вчитися у них, радитися з людьми, уміти чуйно і уважно вислухувати та розсудливо переконувати, давати необхідну пораду, враховувати практичний досвід, узагальнювати і осмислювати його — особливості лєнінського стилю роботи, властивого йому чуйного ставлення до людей. У додержанні цього взаємна простота і скромність і керівника, і рядового працівника мають важливе значення. Це теж одне із виявлень соціальної ролі досліджуваних якостей особистості.

Проста і скромна людина завжди прагне діяти не для користоловства, похвали і самовип'ячування, а ради інтересів суспільства, колективу, заради допомоги іншим людям.

Органічно притаманні людині простота і скромність виявляються у всіх її ділах і поведінці, в манерах, у всьому її житті без надмірностей, у стилі роботи без галасу, в її культурі та зовнішньому вигляді. Якщо зовнішня культура є природним виявленням внутрішньої культури, багатого на зміст духовного світу людини, тоді вона має свій позитивний вплив на відносини між людьми. За думкою В. Г. Белінського, «зовнішня чистота і витонченість повинні бути виявленням внутрішньої чистоти і краси»¹. Лише за цих умов зовнішня культура має певну соціальну цінність. І нічого не варта та зовнішня вишуканість, що не зірїта внутрішнім душевним теплом, скромністю, простотою, людяністю.

Скромна людина завжди співвідносить задоволення своїх особистих потреб з існуючими в даному суспільстві соціально-економічними умовами життя народу. В. І. Ленін в одній із своїх останніх статей «Краще менше, та краще», продиктованій ним на початку березня 1923 р., говорив, що з наших суспільних відносин треба вигнати «всякі слїди будь-яких надмірностей»².

Звичайно, несумісність скромності з надмірностями не означає відчуженості від життєвих радощів і всього людського, від найбільш повного задоволення все зростаючих матеріальних і духовних потреб людини. «Комунізм повинен нести з собою, — говорив Ленін в розмові з Кларою Цеткін, — не аскетизм, а життєрадісність і бадьорість»³. Але ж комунізм не визнає і гедонізму, прихильники якого вищим благом

¹ В. Г. Белінский. Избранные педагогические сочинения, Изд-во АПН РСФСР, М.—Л., 1948, стор. 59.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 442.

³ Вспоминання о Владимире Ильиче Ленине, Госполитиздат, М., 1957, ч. 2, стор. 484.

і метою життя вважають насолоду, досягнуту любими засобами, будь-якою ціною, тому й нестримне прагнення до насолоди, своєрідну гонитву за всілякими надмірностями вони зводять в основний принцип життєрозуміння та поведінки людини. Як бачимо, така властива буржуазній моралі «філософія самовтішання», що проголошує право окремої особи на катування людей заради своєї насолоди, є найогиднішим виявом індивідуалізму та егоїзму, несумісним з комуністичною мораллю, з простотою та скромністю.

К. Маркс і Ф. Енгельс у своїй роботі «Німецька ідеологія», критикуючи гедонізм, викрили класову зумовленість та лицемірний характер цього етичного напрямку, в якому виступає намагання теоретично обґрунтувати непомірності та розпусту в поведінці, виправдати аморалізм. А нормальне життя само вимагає розумного почуття міри, що є виявом моральної свідомості людини. Це дістало своє відображення у створених народом простих загальнолюдських нормах моральності та відбилося у поглядах передових мислителів. Ще відомий матеріаліст древньої Греції Демокріт радив додержуватись почуття міри, вважаючи його вищою якістю людини. «Якщо перейдеш міру, — говорив він, — то найприємніше стане найнеприємнішим»¹. Продовжувач лінії Демокріта Епікур теж вважав, що треба розумно користуватися життєвими благами і мати у всьому почуття міри, бо надмірні чуттєві вдоволення призводять до пересичення, яке зрештою породжує страждання та морально нівечить людину.

Скромність, як особиста якість людини, відіграє дійову роль у розумному використанні життєвих благ. Скромна і вольова людина активно протистоїть всіляким надмірностям і оберігає себе і інших від морального розкладу. Отже, простота і скромність разом з вольовими якостями є морально-психологічною передумовою формування особистих запитів людини, які в комуністичному суспільстві «при всій їх величезній різноманітності виражатимуть здорові, розумні потреби всебічно розвиненої людини»². Простота і скромність як особисті моральні якості є складовою частиною етичної основи розсудливого ставлення людини до життя, розумного користування матеріальними і духовними цінностями для задоволення і дальшого розвитку громадських і особистих потреб та становлення соціальних відносин, заснованих на принципах комунізму: «Від кожного — по здібностях, кожному — по потребах». Як бачимо, простота і скромність виступають як суб'єктивний фактор побудови комунізму — і в цьому їх значна соціальна роль.

Прості і скромні люди нетерпимі до грубості. Їх тактовність і ввічливість є зовнішнім виявленням властивої їм внутрішньої культури, поваги до людей, сумлінної праці на благо суспільства. Кожний радянський працівник, як державна людина, несе особисту відповідальність за доручену справу. Це вимагає уважного і ввічливого ставлення до нього. Грубість, начальницьке гримання, образа людини нетерпимі в нашому суспільстві, бо зневага до трудівника, заважаючи зміцненню свідомої дисципліни і розгортанню ініціативи та громадської активності, завдає йому і суспільству великої шкоди, зокрема в сфері морально-політичних відносин. Сама посада керівника зобов'язує його бути ввічливим і тактовним, бо керівник несе особисту відповідальність за доручену справу, за виховання і моральний стан підлеглих йому людей. Відомо, що грубе слово, непристойна розмова, хамство, що, на великий жаль, ще трапляється, часто є причиною різних захворювань людини, травмує її. Ввічливість, уважність, чуйність, що властиві простій і скромній людині, — це умова і доброго настрою, і міцного здоров'я,

¹ Матеріалісти древньої Греції, Госполитиздат, М., 1955, стор. 160.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 157.

і нормальних товариських відносин між людьми нашого соціалістичного, найгуманнішого суспільства, необхідна умова наших виробничих успіхів.

Отже, взаємна ввічливість, почуття такту та міри є настійною вимогою нашого радянського етикету, моральний зміст якого, говорячи словами С. Михалкова, це «перш за все така філософія поведінки, при якій кожна мить життя сповнена добром і радістю»¹.

Простота і скромність є одним із тих важливих моментів, які визначають хороші ідейно спрямовані, по-справжньому моральні манери будівників комунізму, що по суті й становить зміст етикету соціалістичного суспільства. Цей етикет, вимагаючи поважного, ввічливого, дійсно людяного ставлення до людей, товариської уваги до них, є, на нашу думку, етичною передумовою високоорганізованої співдружності людей праці комуністичного суспільства, в якому «складуться єдині загально-визнані правила комуністичного співжиття, додержання яких стане внутрішньою потребою і звичкою всіх людей»².

Як відомо, люди спілкуються за допомогою мови, в якій теж безпосередньо виражаються особисті якості людини. Мова скромної людини характеризується відвертістю, невимушеністю та виразливістю, тому вона дохідлива, зрозуміла і переконлива, що сприяє зміцненню спілкування між людьми.

Простота і скромність як багатогранні особисті якості, що характеризують будівника комунізму, визначаються природою нового суспільного ладу, в якому інтереси особистості поєднуються з інтересами суспільства, підкорені їм. Органічний зв'язок особистості з народними масами, з колективом — один із головних елементів соціальної основи простоти і скромності. Тому простота і скромність несумісні з бюрократизмом, викорінення якого є важливим завданням, поставленим Програмою партії.

Політичні і ділові якості керівних працівників, їх свідомо дисциплінованість, добросовісність, простота і скромність у сполученні з бездоганним знанням справи та творчим підходом до роботи, безперечно, мають велике державне значення в життєдіяльності нашого суспільства. В. І. Ленін вважав, що особисті якості керівників «не дрібниця, або це така дрібниця, яка може набути вирішального значення»³, і радив при підборі керівних кадрів також зважати на їх особисті риси характеру, віддаючи при цьому перевагу більш терпимим, ввічливим, уважним до людей керівникам.

«При висуванні кандидатів у депутати Рад, — сказано в Програмі КПРС, — забезпечувати якнайширше, всебічне обговорення на зборах і в пресі особистих і ділових якостей кандидатів, щоб обирати найбільш достойних і авторитетних»⁴.

Все це переконливо свідчить, що високі принципи нашої моралі, конкретизуючись в особистих моральних якостях будівників комунізму та в їх поведінці, мають важливе соціальне значення в розвитку суспільних і особистих відносин між людьми соціалістичного суспільства. Свою соціальну роль простота і скромність здійснюють разом з іншими моральними якостями, що є компонентами гармонійного розвитку особистості, серед яких значне місце посідають чесність, правдивість, добросовісність, моральна чистота в цілому.

В умовах переходу до комунізму об'єктивно зростає суспільне значення цих та інших благородних якостей у дальшому моральному роз-

¹ «Литературная газета», 17 травня 1967 р., стор. 13.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 267.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 36, стор. 540.

⁴ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 250.

витку особистості, у формуванні комуністичних суспільних відносин, у моральному прогресі людства. Це зумовлюється тим, що в процесі перетворення соціалістичної державності «в суспільне **комуністичне самоврядування**»¹ зростає всенародна демократія, внаслідок чого значно підвищується творча активність особистості як суб'єкта суспільних відносин. Про це свідчать і матеріали конкретних досліджень, які ведуться соціологічною лабораторією Харківського державного університету².

У зв'язку із зростанням громадської активності соціалістичне суспільство відповідно до принципів комуністичної моралі ставить вимогу вдосконалення соціальних функцій кожного трудівника, піднесення його персональної відповідальності за сумлінне виконання своїх обов'язків та розумне використання наданих прав. Поєднання прав і обов'язків зумовлює перетворення їх в єдині норми комуністичного співжиття. Такою нормою є право людини на все людське, право і обов'язок кожного поважати людську гідність.

Звичайно, зростання ролі моральних якостей особистості відбувається не тільки під впливом суспільно-економічних умов. Процесом цього зростання керує наша партія. Всі засоби ідейного впливу партії, організація активної участі трудящих у керівництві суспільними справами спрямовані на виховання у кожної радянської людини високих моральних якостей, на боротьбу за них та підвищення їх ролі і значення в житті суспільства. Це складова частина загального соціального процесу боротьби за ідеал нової людини, нового суспільного ладу.

Орієнтуючись на кращі зразки відданості справі комунізму, Комуністична партія формує у радянської людини такі ідейні стимули, що, ставши надійною мотиваційною силою, спонукають людей соціалістичного суспільства поводитися відповідно до норм комуністичного співжиття, органічним структурним елементом яких є простота і скромність.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 266.

² Див. Вестник Харьковского университета, № 10, серия философии, вып. 2, Харьков, 1966, стор. 63—73; поточний архів лабораторії конкретно-соціологічних досліджень за 1965—1967 рр.

ПРО ЗАГАЛЬНУ СТРУКТУРУ ОСОБИ

А. Д. Гойко

У марксистській соціології особа розглядається як елемент конкретної соціальної системи. Все, що їй властиве, що вона має, — задано цією системою, сприйнято у процесі суспільної практики. Тому зрозуміти і розкрити сутність особи можна лише через вивчення суспільних зв'язків і відносин. «...Соціолог-матеріаліст, що робить предметом свого вивчення певні суспільні відносини людей, тим самим вже вивчає і реальних осіб, з дій яких і складаються ці відносини»¹, — відзначав В. І. Ленін.

Тільки конкретно-історичний аналіз суспільних відносин дає можливість зрозуміти сутність особи, розкрити її суспільну природу, визначити її соціальне становище, виявити, яку соціальну роль вона відіграє. Такий підхід спрямований насамперед проти суб'єктивістського трактування суті особи, проти спроб розглядати її як сукупність певних психічних процесів, властивостей і станів, безвідносно до тих соціальних умов, у яких вона перебуває.

Одночасно такий підхід не дає підстав і для надмірної (однобічної) соціологізації особи, пов'язаної з ігноруванням її психічного змісту, з недооцінкою її активності, цілісності та відносної самостійності. У зв'язку з цим доречно навести знаменне висловлювання Маркса. Говорячи в «Капіталі» про «характерні економічні маски осіб» (товаровласників), що «...це тільки уособлення економічних відносин, в ролі носіїв яких ці особи протистоять одна одній»², в іншому місці книги Маркс зазначає: «Може, ми попали в скрутне становище внаслідок того, що розглядали осіб тільки як персоніфіковані категорії, а не індивідуально»³.

Усяке ігнорування психічного змісту особи, як справедливо вважає Б. Д. Паригін, «перетворює її в персоніфіковану соціальну функцію, «одиночку» та інші деталі безликого соціального механізму»⁴. Не випадково тому в нашій соціології останнім часом все більше утверджується погляд на особу як на систему (або навіть мікросистему), що являє собою певний елемент суспільної структури. Згідно з цим поглядом не тільки особа входить до суспільної системи як своєрідний її елемент; але й соціальне середовище, в тому числі і предмети зовнішнього світу, входять у систему особи; причому входять не тому, що вони, як

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 368.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 92.

³ Там же, стор. 161.

⁴ Б. Д. Паригін. Социальная психология как наука. Изд-во ЛГУ, 1965, стор. 114.

твердить Б. Т. Малишев, «з тих чи інших причин стали подразниками»¹, а лише тому, що вони, тобто суспільне середовище і предмети зовнішнього світу, відображаються у свідомості особи, в її почуттях, уявленнях, поняттях, установках, намірах, у мотивах поведінки та в інших компонентах її психологічної структури. В основі такого взаємного «входження» лежить суспільна практика, виробнича діяльність людей. Таким чином, суспільство, являючи собою цільну структуру, не тільки внутрішньо розчленоване на окремі елементи (клас, колектив, особа), але і само, в тій чи іншій формі відображення, входить до внутрішньої структури елементів, що її складають.

Людина як особа — за своєю сутністю досить складна, відкрита, цілісна система, що охоплює не тільки всі компоненти внутрішнього світу, але й зовнішнє середовище — природне і суспільне. Життєдіяльність людини — це постійна її взаємодія з двома основними, визначальними системами — природою і суспільством. При цьому важливо мати на увазі, що кожне з структурних утворень, які входять у систему особи, хоча й пов'язане з іншими, все ж таки має і свою специфіку. У кожній з цих систем, як справедливо підкреслює Л. В. Сохань, поряд із загальними, є свої специфічні закономірності. Так, біолого-фізіологічна сфера функціонує відповідно до своїх особливих законів, індивідуально-психологічне життя людини та її соціальна життєдіяльність також підпорядковані специфічним законам².

Відаючи належне природній організації та життєдіяльності людини, марксизм приділяє головну увагу суспільній сутності людини, яка формується на основі соціального буття людей і насамперед — їх праці і спілкування, як специфічно людських форм діяльності.

Характеризуючи сутність людини як суспільної істоти, Маркс вказує на те, що в структурі людини, крім органів її індивідуальності, є також органи, які, за його словами, «безпосередньо, за своєю формою, існують як суспільні органи», причому не тільки перші, але й другі є «привласненням людської дійсності». До органів людської індивідуальності, крім зору, слуху, нюху, смаку, дотикання, Маркс відносить також і такі ознаки людської індивідуальності, як мислення, споглядання, відчуття, хотіння, діяльність, любов³, тобто сугубо духовні явища. Суспільні органи — це світ інших людей, уся багатоманітність їхніх суспільних зв'язків і відносин, створене людиною багатство матеріальних та духовних цінностей, а також багатство самої людської діяльності⁴. Ці соціальні утворення є не що інше, як об'єктивне буття самої людини. В них особа об'єктивується і разом з тим самі ці утворення, що привласнюються особою, становлять її невід'ємну соціальну сутність.

¹ Див. Б. Т. Малишев. Человеческая личность и ее проявления. Изд-во МГУ, 1964, стор. 43. Ця брошура — одна з перших спроб представити особу як систему, що її однією стороною, на думку Б. Т. Малишева, є індивід, другою — середовище людського існування» (стор. 37). Помилковість тверджень автора брошури полягає в тому, що взаємозв'язок індивіда і середовища він подав як чисто біологічний (фізіологічний) взаємозв'язок організму і середовища. Хоча останнє він іменує як середовище соціальне, але ним, як виявляється, «можуть бути лише ті предмети зовнішнього об'єктивного світу, які з тих чи інших причин стали подразниками і які піддавались творчій переробці в процесі праці» (стор. 43). Отже, в систему особи, за Малишевим, входять самі предмети зовнішнього світу, причому для цього, виявляється, досить лише одного — стати подразником. З такою явно механістичною точкою зору навряд чи можна погодитися.

² Див. Л. В. Сохань. Духовный прогресс личности и коммунизм. «Наукова думка», Київ, 1966, стор. 17.

³ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Из ранних произведений, стор. 591.

⁴ Див. Л. В. Сохань. Цитований твір, стор. 22—23. Оскільки «соціальна діяльність опановується особою, а особа опредмечує себе в об'єктивному світі лише в процесі активної соціальної життєдіяльності», то остання, на думку Л. В. Сохань, також входить як невід'ємний компонент у структуру особи (стор. 26).

На основі праці і соціального спілкування як специфічно людських форм діяльності людина оволодіває своєю соціальною сутністю, робить її своєю внутрішньою сутністю і разом з тим «відособлюється в особливу соціально-психологічну систему, із специфічними закономірностями свого функціонування в структурі суспільства»¹.

Серед суспільних зв'язків і відносин основними і вирішальними є виробничі. Вони визначають і характеризують специфіку структури того чи іншого суспільства. Згідно з цим критерієм дії осіб в антагоністичних формаціях «узагальнені і зведені до дій груп осіб..., до дій класів, боротьба яких визначала розвиток суспільства»².

Саме класи насамперед об'єктивують розвиток осіб, і в цьому значенні особа є представником класу; вона несе в собі природу класу, його сутність, але не автоматично, а вибірково і активно.

Як уже відзначалося, у взаєминах особи з суспільним і природним середовищем слід розрізняти відносини об'єктивні і суб'єктивні, точніше — психічні, або особисті. Оскільки людина є суспільною істотою, визначальними виступають перші, тобто суспільні відносини, у які особа включена всім процесом суспільної практичної діяльності. Суб'єктивні, психічні, або особисті відносини, — це відносини, які особа будує на основі об'єктивних відносин і залежно від того, як вона відбила їх у своїй свідомості, у системі мотивів, співвідносячи з своїми потребами та інтересами.

Отже, під системою особи ми розуміємо структурну єдність двох видів її відносин: по-перше, конкретних, історично визначених суспільних відносин (економічних, політичних, правових, моральних, естетичних та ін.), що характеризують її місце і роль не тільки у суспільстві в цілому, але і її належність до певних соціальних груп (класу, виробничого колективу, професійної або навчальної групи, родини та ін.), відносин, що виражені як у системі суспільних ідей і поглядів, принципів і норм, так і в різних компонентах соціальної психології (звичках, звичаях, традиціях, нравах, настроях, колективній думці та ін.); по-друге, особистих відносин, які виражені в численних формах індивідуальної свідомості.

Ці два види відносин виникають і функціонують лише на основі суспільної практичної діяльності людей і визначаються нею. Звідси їх найтісніший взаємозв'язок, при якому особисті відносини не тільки складаються під дією суспільних відносин, але й самі потім, у ході практичної діяльності, ставши надбанням інших людей, починають функціонувати як відносини суспільні.

Основні аспекти дослідження особи — соціологічний і психологічний — не можна тому ні відірвати один від одного, ні тим більше протиставляти один одному. Соціологічний аспект, як основний, не може бути обмежений лише переліком різних видів суспільних відносин. Щоб дослідити соціальну сутність особи, треба, на наш погляд, 1) розкрити систему тієї діяльності, що на її основі складається й функціонує кожен з існуючих видів суспільних відносин (з урахуванням існуючого суспільного розподілу праці і належності до певних соціальних груп); 2) розглянути кожен з існуючих видів суспільних відносин з точки зору як соціально-психологічних, так і індивідуально-психологічних механізмів їх прояву.

Що ж до другого, психологічного, аспекту дослідження, то його значення полягає в тому, що він дозволяє проникнути у складний внутрішній світ людини, розкрити соціальну сутність і структуру особи

¹ Л. В. Сохань. Цитований твір, стор. 28.

² В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 374.

«зсередины». Чим глибше наука проникає у внутрішній світ людини, здатний вмістити в собі все багатство навколишнього світу, всі досягнення людської культури, тим повніше пізнає вона соціологічні закономірності, що керують розвитком особи.

Структура особи — це перш за все її форма, що об'єднує в єдине і відносно самостійне ціле різні компоненти духовного змісту особи. Цікаве тлумачення структури особи дається в книзі «Личность и труд». Під структурою автори цієї роботи розуміють певний взаємозв'язок складових частин єдиного цілого. Оскільки в цьому випадку йдеться про взаємозв'язки не матеріальних компонентів організму, а функціональних компонентів особи, така структура названа функціональною. Оскільки жодна риса особи, що входить як елемент в її структуру, ані особа в цілому не залишаються незмінними протягом життя людини, то структура особи названа ще й динамічною¹.

Структура особи може бути як більш детальною, так і більш загальною. Найзагальнішою структурою особи, як твердить К. К. Платонов, є віднесення всіх її особливостей і рис до однієї з чотирьох груп, що їх утворюють чотири основні сторони особи, які дещо умовно можуть бути названі:

- а) соціально зумовлені особливості (спрямованість, моральні якості);
- б) біологічно зумовлені особливості (темперамент, завдатки, інстинкти, найпростіші потреби);
- в) досвід (обсяг і кількість наявних знань, навичок, вмінь і звичок);
- г) індивідуальні особливості різних психічних процесів².

Загальний структурний аналіз особи, запропонований К. К. Платоновим, безперечно, цікавий. Він допомагає правильніше класифікувати особисті якості людини, а також докладніше розкрити структуру кожної з них. Будь-яка риса особи може бути віднесена до однієї з цих сторін і знаходитиметься нібито на їх стику. Разом з тим у структурі кожної окремо взятої властивості особи, в свою чергу, слід розрізнити чотири аналогічні сторони. Домінуюча роль при цьому належить соціальній стороні, що пронизує всі інші сторони особи.

Найбільш загальним та істотним, індивідуально своєрідним психічним утворенням особи є її х а р а к т е р. У радянській психології характер розглядається як дуже складне утворення, притаманне особі, але не тотожне їй. У трактовці самого поняття «характер» радянськими психологами можна виділити дві основні тенденції. Прибічники першої (О. Г. Ковальов, В. М. М'ясищев, В. О. Крутецький та ін.) розглядають характер як індивідуально своєрідне сполучення істотних властивостей особи, яке проявляється в її поведінці, в її вчинках. Б. Г. Ананьев відносить до характеру переважно соціальні особливості особи. Друга тенденція полягає у зведенні характеру до вольової діяльності людини (М. Д. Левітов, І. В. Страхов, В. С. Філатов та ін.). Це, безумовно, звужує поняття «характер», адже в дійсності характер пов'язаний з усім психічним світом особи, з усіма її сторонами, процесами, властивостями і станами.

Перша тенденція правильніша за другу, хоча вона також не позбавлена хиб. Справа в тому, що, включаючи в поняття «характер» усі набуті властивості особи, прихильники першої тенденції не завжди чітко проводять межу між особою і характером. З цієї точки зору (особливо, якщо в поняття «характер» включають тільки соціальні особливості особи), навіть найнезначніші риси особи розглядаються водночас і як

¹ Див. «Личность и труд», «Мысль», М., 1965, стор. 36—37.

² Там же, стор. 37—38.

риси її характеру. Не випадково останнім часом починає стверджуватися нова тенденція у вченні про характер. Вона найбільш чітко виражена в роботах К. К. Платонова, який правильно вважає, що рисами характеру можуть ставати (саме ставати в процесі розвитку, виховання та самовиховання особи) різні особливості з чотирьох сторін особи. Характер, за його визначенням, — це сукупність стрижневих, основних властивостей особи, які виявляються у різних діях і вчинках людини¹.

Це, безумовно, правильне розуміння «характеру» слід доповнити, щоб зрозуміти, як, у силу чого риси особи робляться рисами характеру, чому вони, будучи сформованими в діяльності, самі потім впливають на цю діяльність і значною мірою формують її. Відповідь на ці питання вперше дав С. Л. Рубінштейн, який, на нашу думку, правильно стверджував, що процес формування характеріологічних властивостей особи є процесом формування генералізації та стереотипізації її спонук, мотивів, породжених певними умовами соціальної життєдіяльності.

«Щоб мотив (спонук) став особистою властивістю, яка закріпилася за особою, «стереотипізованою» в ній (тобто рисою характеру — А. Г.), він має генералізуватися щодо ситуації, у якій він спочатку з'явився, поширившись на всі ситуації, однорідні з першою в істотних по відношенню до особи рисах», — пише С. Л. Рубінштейн і тут же зауважує: «Властивість характеру — це, кінець кінцем, є тенденція, спонук, мотив, який закономірно з'являється у певної людини за однорідних умов»².

Положення, сформульовані С. Л. Рубінштейном, сприяють глибшому розгляду властивостей, рис характеру як вираження ставлень людини до різних сторін, процесів та явищ дійсності. Проблема відносин — це ключ до в'яснення сутності характеру і його формування. Не дивно, що саме ця проблема стає головною у радянській психології характеру.

Розв'язанню цієї проблеми присвячені роботи В. М. М'ясищева та О. Г. Ковальова. Виділяючи в структурі характеру насамперед зміст і форму, вони справедливо підкреслюють, що «аналіз змістовної сторони характеру є переважно аналізом домінуючих відносин людини»³, які багаті психологів характеризують терміном «спрямованість особи». О. Г. Ковальов і В. М. М'ясищев вважають, що зміст характеру становлять потреби і прагнення, симпатії і антипатії, інтереси й переконання, які визначають життєві цілі особи і залежать від усєї історії життєдіяльності людини⁴. З цим твердженням, на наш погляд, не можна не погодитися. Об'єктивні відносини, виражені в потребах та інтересах особи, а також мотиви і цілі діяльності, ними зумовлені, є основними, домінуючими відносинами, які становлять зміст характеру.

Значно складніше визначити форми характеру. Звернімося до визначення, що його дають О. Г. Ковальов і В. М. М'ясищев: «Форма характеру проявляється в особливостях способу дій і вчинків людини. Спрямованість вчинків і дій визначається... змістом характеру, їх динаміка, тонус залежать, з одного боку, від темпераменту і, з другого боку, від вольової регуляції звичок»⁵. Само по собі це твердження не викликає серйозних заперечень, якщо йдеться про форму характеру в цілому. Проте далі автори говорять вже не про залежність форми від зазначених психічних явищ, таких як темперамент, воля і звички, а про

¹ К. К. Платонов. Некоторые теоретические проблемы изучения личности. «О чертах личности нового рабочего». Изд-во АН СССР, М., 1963, стор. 14—15.

² С. Л. Рубинштейн. Бытие и сознание. Изд-во АН СССР, 1957, стор. 293.

³ А. Г. Ковалев, В. Н. Мясичев. Психические особенности человека, т. 1, Характер. Изд-во ЛГУ, 1957, стор. 125.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

те, що саме вони і є компонентами форми характеру¹, з чим, безумовно, не можна погодитися.

Говорячи про форму характеру, важливо визначити не лише зовнішню, а й внутрішню форми. До внутрішньої форми характеру, як ми вважаємо, слід віднести сукупність основних, стрижневих властивостей або рис особи, що стосуються різних її сторін і виражають різне її ставлення до дійсності, властивостей, в яких міцно закріпилася система генералізованих спонук. Ці властивості утворюють на різних рівнях; в їх створенні бере участь психічна діяльність у цілому, а не тільки той чи інший її процес. Оскільки у властивостях, рисах характеру, що становлять його внутрішню форму, закріплена певна спонука або мотив, остільки вони виступають як спонуки до певного роду дій.

Що ж до зовнішньої форми характеру, то вона виявляється саме в тих «особливостях способу дій і вчинків», про які говорять О. Г. Ковальов і В. М. М'ясищев. Ці дії і вчинки є не що інше, як міцно закріплені, звичні способи (манери) поведінки, які залежать від багатьох психічних компонентів особи і в першу чергу, звичайно, від темпераменту, вольової регуляції та звичок.

Коротко зупинімось на тих особливостях особи, які, за твердженням О. Г. Ковальова і В. М. М'ясищева, є компонентами форми характеру, тобто на волі, темпераменті і звичках.

Говорячи про волю, не можна не погодитися, на наш погляд, з думкою С. Л. Рубінштейна про те, що поняття «воля» у сучасній психології являє собою конгломерат різномірних частин, невідомо як зв'язаних між собою, що воно містить: а) прагнення, бажання; б) вольові дії; в) вольові якості особи². Якщо розглядати волю з такої точки зору (а вона, як ми вважаємо, правильна), то перша її частина — прагнення, бажання — належить і до внутрішньої форми характеру, і до його змісту; друга частина більше пов'язана із зовнішньою формою, а третя, на нашу думку, належить лише до внутрішньої форми характеру. Інакше кажучи, воля пов'язана з усіма сторонами характеру особи.

Хоча психічні процеси особи традиційно розподіляють на інтелектуальні, емоційні та вольові, проте під волею найчастіше розуміють сукупність певних якостей особи, тобто її вміння долати всілякі труднощі на шляху до мети, а також уміння керувати собою, володіти своєю поведінкою. Причому якщо ці якості робляться сталими в поведінці людини, то вони переходять у риси характеру і, як правило, стають провідними у її поведінці й діяльності. Наявність таких рис робить характер яскраво окресленим, активним, цілеспрямованим. Людина з вольовими рисами характеру може свідомо регулювати свою життєдіяльність, керувати собою і вдосконалювати себе. Не випадково у буденному житті під характером часто розуміють вольову активність людини.

У залежності від ідейного і морального виховання особи, від змісту її характеру вольова активність може виявлятися різноманітно. В одному випадку — це воля індивідуаліста, користюлюбця, у другому — воля ідейно і морально вихованої людини, життя якої підпорядковано високим і благородним цілям — служінню народові. У першому — воля аморальної людини, у другому — воля морально вихованої людини. Отже, моральна цінність волі передбачає значущість мотивів і цілей, які спонукають людину до дії, а головне — суспільні результати її вчинків.

Темперамент справляє істотний вплив на внутрішню і зовнішню форми характеру. Це виражається перш за все у силі, швидкості, збудливості, стійкості реакцій, чутливості і вразливості людини, її загаль-

¹ А. Г. Ковалев, В. Н. М'ясищев. Психические особенности человека, т. 1. Характер. Изд-во ЛГУ, 1957, стор. 125.

² Див. С. Л. Рубинштейн. Указ. твір, стор. 267.

ному психо-фізіологічному тону, що виявляється в її настрої. Так, характер людини з холеричним темпераментом набуває великої динамічної сили у порівнянні з характером людини меланхолічного темпераменту. Але, впливаючи на характер, темперамент сам зазнає впливу характеру і нерідко докорінно змінюється внаслідок такого впливу.

Що ж до звичок, то останні пронизують всі сторони характеру, а не являють собою лише компоненти його форми, якщо, звичайно, під звичками розуміти не тільки закріплені й автоматизовані дії, але закріплені, усталені спонуки, тобто всі ті психічні утворення, фізіологічною основою яких є динамічні стереотипи. В останньому випадку потреби людини не становлять винятку.

З викладеного видно, що поняття «особа» значно ширше за своїм обсягом від поняття «характер». Проте останній виражає найбільш характерне для особи. Характер — це невід'ємна і найістотніша складова частина структури особи, що являє собою яскраво виражене і міцно закріплене в системі особи поєднання її основних, стрижневих, тісно взаємозв'язаних між собою властивостей або рис, які закономірно виявляються у різних видах її діяльності, в різноманітних її вчинках. У характері психічні властивості особи зливаються в єдине ціле. Характер надає особі необхідної значимості і певності.

Ернст Тельман писав своєму товаришеві по ув'язненню: «Яким шляхом життя ти не підеш у майбутньому, передумови твоєї поведінки закладено в твоєму характері... Історія людини — це її характер... Коли-небудь слово «особа» набуде приблизно такого значення: характер і сукупність душевних якостей. Цим словом треба характеризувати людину, яка повністю віддає свої сили на служіння народові. Ця цільність характеру є невід'ємною якістю прогресивної особи»¹.

Являючи собою міцно закріплену систему генералізованих спонук, характер насамперед виражає ставлення певної особи до різних сторін, процесів, явищ дійсності і в першу чергу — до суспільства, до інших людей, до праці, до природи і до самої себе. Характер і формується в системі цих відносин. Чим більш активна і соціально значна діяльність людини, тим більший вплив вона справляє на формування її характеру.

Питання про систему і структуру особи, її характер — досить складне і мало розроблене. Всебічна його розробка дозволить глибше проникнути у духовний світ особи, пізнати закономірності її розвитку, визначити найбільш доцільні шляхи комуністичного виховання.

---

¹ Э. Тельман. Ответ на письма товарища по тюремному заключению в Баутцене. «Большевик», 1950, № 21, стор. 44.